

चौथे प्रकरण

वि.वा. शिरवाडकरलिखित
'कौतेय': वाङ्मयीन चिकित्सा

‘कौंतेय’ : वाङ्मयीन चिकित्सा

४.१. प्रास्ताविक :

प्रस्तुत चौथ्या प्रकरणात आपण वि.वा. शिरवाडकरलिखित ‘कौंतेय’ ह्या नाटकाची कथानक, संघर्ष, व्यक्तिरेखा, संवाद व भाषाशैली ह्या घटकांच्या आधारे वाङ्मयीन चिकित्सा करणार आहोत.

नाटकाच्या दृष्टीने कोणताही नाट्यपूर्ण विषय कधी जुना होऊ शकत नाही. कर्णाचे जीवन हा महाभारतातील एक अत्यंत नाट्यानुकूल असा विषय आहे. १९५३ साली शिरवाडकरांनी ह्याच विषयावर ‘कौंतेय’ हे नाटक लिहिले. कर्ण व कुंती ह्यांच्यातील संबंधाचे सूत्र घेऊन त्यावरती ह्या नाटकाची उभारणी करण्यात आली आहे.

४:२. ‘कौंतेय’ चे कथानक

पहिल्या अंकातील पहिल्या प्रवेशामध्ये युद्धक्षेत्रावरील कौरवांच्या राजसभेतील चर्चा सुरू आहे. राजसभेमध्ये शल्य, त्रिगर्त, कृपाचार्य, आदि मान्यवर त्या दिवशी झालेल्या युद्धावर व सेनापती कोण होणार ? ह्या विषयावर चर्चा करत असतात. ह्या चर्चेमध्ये त्रिगर्त ‘कर्ण सेनापती होणार का?’ अशी शंका बोलून दाखवितो. ह्यावर शल्य म्हणतो, “ कर्ण? ते सर्वस्वी अशक्य आहे! महाराजांच्या मनात काहीही असलं , तरी राजे आणि रथकार यांच्यातील अंतर ते ओळखल्याशिवाय राहणार नाहीत.”^१ ह्यावर त्रिगर्त उद्याचे सेनापती कृपाचार्य असतील, असा अंदाज व्यक्त करतो. ही चर्चा सुरू असतानाच कौरवेश्वर दुर्योधन व कर्ण हे दोघे राजसभेत प्रवेश करतात. त्यानंतर दुर्योधन आपल्या पराक्रमी वीरांचे कौतुक करतो त्याचबरोबर जे वीर ह्या युद्धात कामी आले त्यांच्यासाठी कृतज्ञता व्यक्त करतो व त्यानंतर कर्णाच्या सेनापतीपदाची घोषणा करतो. ह्या निर्णयावर दरबारातील शल्य, त्रिगर्तादी मान्यवर नाराजी व्यक्त करतात. ह्यावर दुर्योधन क्रोधित होऊन “ काय ? कौरवेश्वरानं निवडलेल्या सेनापतीचा असा अधिक्षेप? आणि तोही कौरवांच्या दरबारात?”^२ असा प्रश्न करतो. ह्यावर शल्य समजुतीच्या स्वरात दुर्योधनाला म्हणतो, “ प्रतिष्ठित आणि अप्रतिष्ठित यांच्यातील हा लढा आहे. आणि म्हणूनच प्रतिष्ठितांचा पुढारी प्रतिष्ठितच पाहिजे.”^३ ह्यानंतर कृपाचार्य दुर्योधनाला समजावतात. पण दुर्योधन कुणाचेही ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नसतो. ह्यावर त्रिगर्त कौरवपक्ष सोडून आपल्या

देशाकडे प्रयाण करण्याचे जाहीर करतो. तो म्हणतो, “ दिवसा पांडवांच्या शस्त्रांचे आघात सोसायचे आणि रात्री कौरवांकडून अपमानित व्हायचे हा कार्यक्रम फारसा सुखावह नाही!”^४ त्रिगर्ताचे असे बोलणे ऐकताच दुर्योधन भांबावतो. आपल्या बोलण्याचा असा विपर्यास करू नका, असे तो म्हणतो. ह्यावर शल्य पुन्हा दुर्योधनाला समजावतो. दुर्योधनाला शल्याचे विचार फारसे पटत नाहीत. तो म्हणतो, “तीन आठवडे आपला पराभव झाला पण तो कौरवांचा पराभव नव्हता, तर कौरव पक्षातील भीरूतेचा, पांडवांच्या पक्षपाती धोरणाचा, द्विधा मनोवृत्तीचा पराभव होता तो !”^५ दुर्योधनाचे हे विचार ऐकल्यावर शल्य, कृपाचार्य व त्रिगर्त हे तिघेही भीष्माचार्य व द्रोणाचार्य ह्यांच्या बाजूने बोलतात व दुर्योधनाला तसे न बोलण्यास सुचवतात. त्रिगर्त म्हणतो, “ त्या थोर आचार्यांनी पांडवांना त्राही भगवान करून अखेरी स्वतःचे देह रणांगणावर ठेवले, हा त्याचा द्रोह आणि भीष्माचार्य लढत आहेत, तोपर्यंत आपण हातात शस्त्र धरणार नाही, अशी प्रतिज्ञा करून कंचनीच्या मांड्यावर लोळणारे ते निष्ठावंत ! महाराज हे शब्द आपले नाहीत. अधर्मांच्या संसर्गानं श्रेष्ठांचा स्वभावधर्म बदलत नाही, असं म्हणतात पण ..”^६

त्रिगर्ताचा रोख पूर्णपणे कर्णावरच असतो व असे बोलून तो कर्णाचा अपमान करण्याचा प्रयत्न करतो हे कर्णाचा शिपाई जांघिल ऐकतो व अतिशय क्रोधित होतो आणि सभागृहात रक्तापात होईल अशी धमकी देतो. त्यामुळे सभागृहात काही वेळ कुजबूज होऊन प्रक्षोभ होतो. जांघिल असे बोलत असतानाच कर्ण त्याला शांत राहण्यास सांगतो पण जांघिल कर्णाचे न ऐकता पुढे बोलत राहतो. शेवटी न राहवून कर्ण जांघिलला सभागृहाच्या बाहेर हाकलून देतो. ह्या झाल्या प्रकाराबद्दल दुर्योधन कर्णाची माफी मागतो. कर्ण झाल्या प्रकाराबद्दल कोणालाही दोष न देता स्वतःच्या नशिबालाच दोष देतो व सभागृहातून विमनस्कपणे निघून जातो. येथे पहिला प्रवेश संपतो.

जांघिल व वासंतिकेच्या संभाषणाने दुसरा प्रवेश सुरू होतो. सभागृहातील प्रसंगानंतर एक तासाचा वेळ झाला आहे. जांघिलाने मद्य घेतलेले आहे. त्या धुंदीतच तो वासंतिकेबरोबर बोलत आहे. त्यांची चर्चा चालू असतानाच दूरवर जयघोषाचा कोलाहल ऐकू येतो. जांघिल म्हणतो, “ काय झालं, देव जाणे ! काळोखात हजारो मशाली उजळल्या आहेत ! साऱ्या शिबिरात काहीतरी उत्पात झालेला दिसतो ! सैनिक बेहोष होऊन नाचत आहेत ! द्रोणाचार्यांच्या वधानं खवळून जाऊन कौरव पांडवांवर छापा घालण्याची तयारी तर करित नाहीत? पण असं होणं शक्य नाही. कर्णराज कौरवांच्या पक्षात आहेत, तोवर असं अधर्मयुद्ध ते केव्हाही होऊ देणार नाहीत !”^७ जांघिलाच्या कर्णाबद्दलच्या प्रत्येक उद्गारामध्ये त्याची स्वामीनिष्ठा दिसून येते. एवढ्यात एक सैनिक येताना जांघिल त्याला अडवून कौरव सैन्यातील उत्साही व उत्सवी

वातावरणाबद्दल विचारतो. त्यावर सैनिक 'कर्णमहाराज कौरवांचे सेनापती झाले' असे सांगतो व कर्णमहाराज, दुर्योधन आणि शकुनी रणदेवतेचे दर्शन घेण्यासाठी इकडे येत असल्याचेही सांगतो.

पुढच्या दृश्यात दुर्योधन, शकुनी व कर्ण प्रवेशतात. तिघांच्या बोलण्यामधून राजदरबारातील कर्णाच्या सेनापतीपदाविषयी झालेली चर्चा समजते. त्यातूनच शल्याने कर्णाचे सारथीपद स्वीकारल्याचे लक्षात येते. शकुनीच्या मनात कर्णाचा तेजोभंग शल्य करेल, अशी शंका असते. पण कर्णास मात्र ती नसते. शल्याने त्याचा तेजोभंग करण्याचा प्रयत्न जरी केला, तर तोही आपण सहन करू, असे कर्ण शकुनीला सांगतो. शकुनी वयोवृद्ध आहे, म्हणून त्याचा आशीर्वादही घेतो. त्याचा आशीर्वाद घेताना कर्णाला स्वतःच्या आईची आठवण होते. तो म्हणतो, "माझी आई असती तर तिला माझा हा गौरव पाहून किती आनंद वाटला असता!"^८ पुढे तो आपले पालनपोषण करणाऱ्या राधेबद्दल म्हणतो, "राधिकेची माया मातृत्वाच्या पोटी निर्माण झालेली नसून अनाथावर पाखर घालण्याच्या औदार्यातून उत्पन्न झाली आहे, हे मला जाणतेपणी समजलं आणि तेव्हापासून राधिकेकडेही मी आई म्हणून कधी पाहू शकलो नाही!"^९ कर्णजीवनात स्त्रीचे स्थान वल्लेभेपुरतेच आहे, असे तो शकुनीला सांगतो. पुढे शकुनी कुंतीचा विषय काढतो. ह्यावर कर्ण थोडा भावनिक होऊन म्हणतो, "कुंतीसारखी आई लाभणे, हे खरोखर भाग्य आहे! मुक्या जिभेनं प्रेम करण्याचं अपार सामर्थ्य कुंतीजवळ आहे." कर्णाच्या मनात आईविषयीचे प्रेम उचंबळून येते. तो म्हणतो, "पण 'आई' म्हणून कोणाला हाक मारायची झाली, तर कुंतीलाच हाक मारावी, असे वाटते." कर्णाच्या कुंतीविषयीच्या ह्या आदराने दुर्योधनाला कर्णाविषयी शंका येते व तो त्याविषयी मनात असलेली भीती बोलून दाखवितो. ह्यावर कर्ण स्वतःच्या मागील आयुष्यातील वासंतिक स्पर्धेच्या प्रसंगाचा उल्लेख करून दुर्योधनाने त्यावेळी आपल्याला दिलेला हात हेच दुर्योधनाचे आपल्यावर ऋण आहे, असे सांगतो व रणदेवतेसमोर पाचही पांडवांचा संहार केल्याखेरीज मी शस्त्र खाली ठेवणार नाही, अशी प्रतिज्ञा करणार असल्याचेही सांगतो. ह्याचवेळेस परिचारक अभिषेकाची सिद्धता झाली असल्याची वर्दी देतो व ते त्यासाठी निघून जातात. येथे दुसरा प्रवेश संपतो.

तिसरा प्रवेश कुंतीच्या महालात सुरू होतो. भीम व नकुल हे मोठ्या दर्पाने सारथीपुत्र कर्णाला दुर्योधनाने सेनापती केले आहे व पाचही पांडवांना ठार मारण्याची प्रतिज्ञा कर्णाने केलेली आहे, ह्या वार्तेची चर्चा करतात. कुंतीचा त्यावर विश्वास बसत नाही. कर्णाविषयीच्या तिरस्काराने भीम हा कर्ण पांडवांचा साताजन्माचा हाडवैरी आहे, असे म्हणतो. ह्यावर कुंती कर्णाची बाजू उचलून धरत "वाटेच्या वाटसराला स्वतःचं आयुष्यही उपसून देणारा कर्ण पांडवांशी

वैर करून त्याला कोणतं राज्य मिळवायचं आहे.”^{१०} असे विचारते. पण भीमाचा संताप उफाळून येत असतो. संतापाच्या भरात भीम कर्णाला ‘उकिरड्यावरचं रोपटं’ म्हणूनही हिणवतो. कुंतीला ह्याचा राग येतो. ती सांगते, “कुणाच्याही कुळाचा, जन्माचा उपमर्द करणं, हे पाप आहे. कर्णाचा जन्म क्षुद्र कुळातला असला, तरी तो त्याचा अपराध नाही.” भीम थोड्या संशयाने कुंतीला विचारतो, “पांडवांच्या हाडवैऱ्याविषयी इतक्या आपुलकीनं तू का बोलत आहेस?” कुंती भीमाला समजावते, म्हणते, “आईच्या अंतःकरणातील माया असल्यामुळेच मी असे बोलत आहे.” पण भीम समजून घेण्याच्या मनःस्थितीत नाही. कुंतीच्या हृदयातील मातृत्वाचा व भीमाच्या कर्णद्वेषाचा येथे संघर्ष उडतो. युद्ध थांबविण्याविषयी ती भीमाला सांगते. आपली समेटाची इच्छा प्रकट करते. कुंतीच्या अशा बोलण्याचे भीमाला आश्चर्य वाटते. नकुल सांगतो, “या लढाईला पांडवांनी आपणहून आमंत्रण दिलेले नाही. कौरवांच्या घमेंडीमुळे या लढाईचा, युद्धाचा वणवा पेटला आहे.” परंतु कुंतीचे मातृत्व तिला गप्प बसू देत नाही. ती भीमाला परोपरीने समजावण्याचा प्रयत्न करते. शेवटी भीम निकराने व निर्धाराने सांगतो, “पुत्रांच्या गौरवाची आणि मानापमानाची जर आईला किंमत वाटत नसेल, तर पुत्रांनी तरी त्यासाठी तडफडण्याचं काय कारण?”^{११} ह्यावर मात्र कुंतीला काही बोलता येत नाही. ती फक्त समजावणीच्या सुरात सांगते, “नाही, माझं असं म्हणणं नाही ! पांडवांनी दुःखी कष्टी रहावं, अपमानाचं जिणं जगावं, हे मला कसं सहन होईल !..... जा तुम्ही आता. मला आता विश्रांती पाहिजे !”^{१२} असे म्हणून भीम व नकुलाला पाठवून देते व दासीला राजवाड्यातील दिवे मालवण्यास सांगते. कुंतीच्या मनात कर्णाविषयी पुत्रप्रेम उफाळून येते. तिच्या मनातील द्वंद्व येथे प्रकर्षाने प्रकट होताना दिसते. त्यानंतर ती कर्णाकडे जाण्यास सिद्ध होते. येथे तिसरा प्रवेश संपतो.

दुसऱ्या अंकाच्या पहिल्या प्रवेशात जांघिल व वासंतिका रंगमंचावर बोलताना आढळतात. जांघिल आनंदाने सेनापतीपदाच्या समारंभाचे वर्णन करतो. ह्यावर वासंतिका जांघिलाच्या नटण्यावर बोलते. त्यावर जांघिल तिला सांगतो, “पुरुषांच्या आयुष्यात असे नटण्याचे प्रसंग थोडेच असतात. स्त्रियांचा आयुष्यभर याशिवाय दुसरा उद्योगच नसतो.” अशा प्रकारे तो स्त्रीजातीविषयी चेष्टा करतो. त्यानंतर त्यांच्या चर्चेचा विषय बदलून युद्धाचा विषय सुरू होतो. त्यातही जांघिल हा कर्णाचा निष्ठावंत सेवक असल्याचे दिसून येते. आपल्या मालकाविषयी तो प्रशंसापर बोलत असतानाच तेथे कुंती येते व त्याला कर्णाच्या निवासाकडे जाणारा मार्ग विचारते. ह्यावर जांघिल तिने कर्णाला ह्यावेळी भेटू नये म्हणून पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करतो. पण कुंती त्याचे न एकता निग्रहाने कर्णाला भेटण्याविषयी पुन्हा सांगते. ह्यावर जांघिल

वरमतो व कुंतीला घेऊन कर्णमहालाकडे जातो.

दुसऱ्या प्रवेशामध्ये कर्ण व पत्नी माधवी हे दोघे एकांतात असतात. माधवी आपणाला झालेल्या अपशकुनाची माहिती अस्वस्थ होऊन सांगत असते. ती सांगते, “ श्रीफलाएवढा मोठा दिसणारा एक लाल तारा आकाशाच्या मध्यावरून निखळून पडला !... तो तांबडा लाल तारा वेगानं निखळून पडत असताना आकाशाच्या शिखरापासून क्षितिजापर्यंत रक्ताची एक धारच वाहत आहे, असं वाटलं.”^{१३} अशाप्रकारे ह्या दुःस्वप्नाचे वर्णन करून माधवी कर्णाला दुसऱ्या दिवशी युद्धभूमीवर न जाण्याविषयी विनवते. ह्यावर कर्ण अशा भाकड गोष्टींवर आपला विश्वास नसल्याचे सांगतो. पुढे कर्ण स्वतःच्या मनातील व्यथा, दुःख, वेदना अगदी खुलेपणाने माधवीसमोर उघड करतो. माधवीने त्याच्यासाठी गाळलेले अश्रू त्याला फार मोलाचे वाटतात. कर्णाला स्वतःसाठी कुणाचेतरी डोळे निःस्वार्थपणे ओले होतात, हे स्वतःचे मोठे भाग्य आहे, असे वाटते. तो पुढे बोलतच राहतो. संपूर्ण जीवनाचा पाढाच तो माधवीपुढे वाचून दाखवतो. यशाच्या धुंदीमध्ये बरेच काही गमावल्याचे दुःख तो प्रगट करतो. यशाच्या आनंदातच कर्णाची दुःखाची कहाणी असल्याचे तो सांगतो आणि विषय पालटतो. इतक्यात दारावर काही तरी गडबड सुरू असल्याचे कर्णाच्या कानी येते. तो लगेच द्वारपालाला बोलावून जे कोणी असेल, त्यांना आत पाठवून द्या, अशी आज्ञा देतो. कुंती आत येते व त्याला एकट्यालाच भेटण्याची इच्छा व्यक्त करते. कर्ण कुंतीला निःसंकोचपणे सर्व काही सांगण्यास सांगतो. कुंती म्हणते, “ मला माझा मुलगा हवा आहे.” कर्णाला वाटते, ह्या स्त्रीचा मुलगा हरवला आहे. म्हणून तो म्हणतो, “ ह्या कौरवांच्या सैन्याच्या महासागरात तुमचा मुलगा शोधणे अशक्यप्राय आहे.” कुंती सांगते, “ तो माझ्यासमोर या महालात उभा आहे.” कर्ण दचकतो व म्हणतो, “ खोट्या आईचे आशीर्वाद त्याला मिळाले, तरी त्याला ते हवे आहेत.” पण कुंती निग्रहाने ती खोटी आई नाही, असे सांगते. त्यामुळे कर्ण पुन्हा संभ्रमात पडतो. तो म्हणतो, “ तू खोटी आई नाहीस, हे मला मान्य आहे. पण तुझे नाव काय? तू कुठून आलीस ?” ह्याचक्षणी कुंती पुढे येते व तोंडावरील वस्त्र बाजूला करते. कर्ण एकदम आश्चर्यचकित होतो. तो कुंतीला ओळखतो. कुंतीला तिच्या दुःखाचे व अवेळी आपल्या शिबिरात येण्याचे कारण विचारतो. कुंती कर्णाकडून आपल्याला भिक्षा हवी आहे, असे सांगते. कर्ण ती द्यायला कबूल होतो. त्यावेळी कर्णाबरोबर झालेल्या चर्चेमध्ये कुंती स्वतःची अगतिकता, असाहाय्यता कर्णासमोर मांडते. कर्ण ह्यामुळे भांबावून जातो आणि मग मित्रद्रोह की बंधुप्रेम ? व आजच हे रहस्य सांगण्याचे कारण काय ? हे प्रश्न त्याला सतावू लागतात. तो संतापून कुंतीची निर्भत्सना करतो. कुंतीसह समग्र स्त्रीजाती विषयी तो अत्यंत कठोरपणाने बोलतो. तो म्हणतो, “ मला ठाऊक आहे, कधी आसवाचं, तर

कधी स्मिताचं आच्छादन घालून तुम्ही स्त्रिया आपली स्वार्थी कारस्थानं जगाच्या बाजारात खपवीत असता ! फुलाप्रमाणं वास घेऊन तुमचा चोळामोळा उकिरड्यावर फेकून द्यावा, हेच योग्य.”^{१४} कुंतीला तो निघून जाण्यास सांगतो. कुंती निघून जाताना कर्णापुढे आपली बाजू मांडते व आशीर्वाद देऊन निघून जाते. पण उद्विग्न मनःस्थितीत कर्ण स्वतःच्या मनातील विचार प्रगट करतो. ‘शरीरसुखाच्या उपभोगातून गाफिलपणे बाहेर पडलेल्या जिवांची वंचना करण्यासाठी, पार्थिव लालसेला धार्मिक हेतूनं शृंगारण्यासाठी, मंचकावर उघड्या-नागड्या भोगावर खोट्या उदात्ततेचं आच्छादन घालण्यासाठी, या धूर्त स्त्रियांनी मातृप्रेमाचा हा बडेजाव माजवला आहे !..... नाही-स्त्री ही मादी आहे ! फक्त मादी- माणसाची मादी आहे.”^{१५} अशा जळजळीत उद्गारांमधून कर्णाचा उफाळता संताप व त्याच्या मानसिकतेचे दर्शन घडून येते. येथे दुसरा अंक संपतो.

तिसऱ्या अंकाची सुरवात कर्णाच्या स्वगताने होते. प्रक्षुब्ध मनःस्थितीमध्येही त्याला आईची अगतिकता, असाहाय्यता लक्षात येते, समजून येते. त्यामुळे तो स्वतः विचारांच्या भोवऱ्यात फिरत रहातो. ‘अगोदरच जखमी झालेल्या तिच्या हृदयावर मी अधम शिव्याशापांच प्रहार केले ! आई ! आई -केवढा पापी गुन्हेगार आहे मी !’^{१६} असा विचार करून पश्चाताप दग्ध कर्ण कुंतीची माफी मागण्यास व तिने जे मागितले नाही, ते द्यावयास तयार होऊन कुंतीकडे जातो. जांघिल आणि माधवी हे दोघे काही न सांगता बाहेर पडलेल्या कर्णाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात.

दुसऱ्या प्रवेशात कर्ण कुंतीच्या महालात प्रवेश करतो व कुंतीला ‘आई’ अशी हाक मारतो. प्रथमतः कुंतीला कर्ण आल्याचा आपल्याला भास झाला आहे असे वाटते. पण कर्ण खरेच आला आहे, हे पटल्यावर ती मनोमन अपरंपार सुखावते. तिला कर्णाच्या जिवाची भीतीही वाटते. ती कर्णाला आपल्या मनातील ही भीती बोलून दाखवते. ह्यावर कर्ण म्हणतो, “ आईच्या अंतःकरणाने तुला माझ्याकडे ओढून आणलं. आता मुलाचं अंतःकरण घेऊन मी तुझ्याकडे आलो आहे !”^{१७} कर्ण कुंतीची माफी मागतो. ‘अर्जुन सोडून ऊर्वरीत चार पांडवांना मारणार नाही. पण कुंतीचे पाच पुत्र जिवंत राहतील अर्जुनासह किंवा कर्णासह!’ असे वचन देऊन तो जायला निघतो. इतक्यात तेथे भीम प्रवेशतो. कर्ण व भीम ह्यांची भेट होऊ नये, म्हणून कुंती दिवे मालवते. पण भेट होतेच. भीमाला कुंतीबद्दल काळजी वाटते. तो तिची चिंता अनाठायी आहे, कर्णाच्या प्रतिज्ञेची काळजी करू नको, असे समजावतो. भीम कर्णाच्या कुळाला, पर्यायाने कर्णालाच शिव्या देतो. तो म्हणतो, “ रथाची सुतारकी करणाऱ्यांच्या घरात युद्ध जिंकणारे नेते निर्माण होत नाहीत. तो कवडी-किमतीचा अधिरथ आणि दीडदमडीची राधा” ह्या

वाक्याबरोबर कर्ण संतापतो आणि भीमाला, 'ह्यासाठी प्रायःश्चित भोगावे लागेल,' असे दरडावतो. ह्यामुळे भीम व कर्ण समोरासमोर येतात. अर्जुन, नकुल, सहदेव ह्यांना बोलावून भीम, कर्ण कुंतीच्या महालात शिरलाच कसा? असा प्रश्न विचारतो. पण कर्ण कुंतीला उघडे न पाडता आपल्याला आई नसल्यामुळे 'आई' म्हणून राजमातेचे दर्शन घेण्यासाठी आलो आसल्याचे सांगतो. भीम कुत्सितपणे 'तुझ्यासारख्या हीन कुलोत्पन्नाला मुलगा म्हणून जवळ करण्याची कल्पनाही तिच्या मनाला कधी शिवायची नाही!' ^{१९} असे म्हणतो. ह्यानंतर कर्ण कुंतीवर असा प्रसंग आपल्यामुळे आला, असे समजून सर्व दोष स्वतःकडे घेतो व निघून जातो. तो जात असताना भ्याड, नादान, रणभीरू अशी अवहेलना करत भीम, नकुल, सहदेव उपहासाने त्याला हसतात. कर्ण हा अपमान सहन करून शांतपणे निघून जातो.

तिसऱ्या प्रवेशाला जांघिल व वासंतिका ह्यांच्या संवादाने सुरुवात होते. जांघिल आपल्या कर्णमहाराजांचे शौर्य सांगतो. तो म्हणतो, "विश्वाच्या संहारासाठी सिद्ध झालेला प्रत्यक्ष रुद्रच युद्धभूमीवर तांडव करित आहे, असं वाटलं!" ^{२०} पण कर्णमहाराजांच्या काळजात कोणतेतरी भयंकर दुःख आहे. ते आपल्यासारख्या काही जवळच्या माणसांच्याच लक्षात आलेले आहे. पण त्यांना ते विचारणार कोण? अशी आपली हतबलता जांघिल बोलून दाखवतो. ह्यामुळे कर्णाच्या हातून प्रत्येक पांडवाला जीवदान लाभले व कौरवांना विजय मिळाला नाही, हे जांघिल कबुल करतो. इतक्यात ललकाऱ्यांचे आणि तुताऱ्यांचे आवाज येतात. जांघिल व वासंतिका निघून जातात. दुर्योधन, शकुनी व कर्ण प्रवेशतात. तेथे दुर्योधन कर्णाचे कौतुक करत असतानाच शल्यही येतो. युद्ध सुरू असतानाच कर्णाचा तेजोभंग केल्याबद्दल व राजसभेत सेनापतीपदाच्या निवडीसंदर्भात कटू शब्द बोलल्याबद्दल कर्णाने आपल्याला माफ करावे, असे शल्य कर्णाला म्हणतो. दुर्योधन, शल्य, शकुनी हे कर्णाच्या युद्धातील अपूर्व पराक्रमाने भारावून गेलेले असतात. त्या दिवशी झालेल्या युद्धातील त्यांच्या पराक्रमाबद्दल ते भरभरून बोलतात व दुसऱ्या दिवशीच्या युद्धासाठी शुभेच्छा देऊन निघून जातात. ह्यानंतर मात्र कर्ण पुनःश्च स्तब्ध होतो व त्याच्या विमनस्क अवस्थेत त्याचे स्वगत सुरु होते. ह्यामध्ये कर्ण स्वतःच्या विचाराच्या द्वंदात अडकल्याचे स्पष्ट जाणवते. मातृप्रेम, बंधुप्रेम की मित्रकर्तव्य, अशा पेचात तो असल्याचे लक्षात येते. 'की यापेक्षा शस्त्रसंन्यास घ्यावा', असाही विचार त्याला स्पर्शून जातो. शेवटी परममित्राचा विश्वासघात न करण्याचा तो निश्चय करतो.

चौथ्या प्रवेशाला कुंतीच्या स्वगताने सुरुवात होते. कुंतीचे स्वतःच्या मनाशीच द्वंद्व चालले आहे. "परवापर्यंत पांडवांच्या विजयासाठी प्रार्थना करणारी कुंती, आज कोणाच्या विजयानं आपल्याला अधिक समाधान होईल, कोणाच्या पराभवाने अधिक दुःख होईल, या मर्मभेदक

प्रश्नाचं उत्तर शोधीत बसली आहे. “तुझ्याप्रमाणं मीही त्याच दुःखाच्या कटाहात तडफडत बसले आहे. एवढं एकच सांत्वन उरलं आहे आता !” २१ अशी स्वतःच्या मनाची समजूत घालत राजमहालात एकटीच विचार करत बसली आहे. इतक्यात दासी नकुल आल्याची वार्ता देते. नकुल रणांगणातून असा अचानक कसा परत आला, तो तर युद्धभूमीवर त्याच्या पराक्रमाने सूर्यासारखा तळपत आहे, असे दूताने सांगितले होते, असा विचार कुंती करित असतानाच नकुल प्रवेशतो व कुंतीला सांगतो, “आपला अपमान झाला की सन्मान झाला, विटंबना झाली की गौरव झाला, हे आपल्या लक्षात येत नाही. पण शत्रूनं पाठीवरून हात फिरवला, प्रेमळ हातानं गोंजारलं आणि कुंतीचा, तुझ्या आईचा आशीर्वाद घे, असं सांगितलं, तर काय समजायचं?” नकुलाच्या ह्या बोलण्यावरून तो शत्रू म्हणजे कर्ण असावा, असे लक्षात येते. नकुल सांगतो की, ‘कर्णाबरोबर आपण निकराचा लढा दिला. पण कर्णापुढे तो हतबल ठरला. कर्णाने त्याला विरथ करून जमिनीवर पाडले. अखेरच्या घावाची वाट पाहताना कर्णाने त्याला प्रेमाने अलिंगन दिले व कुंतीचा आशीर्वाद घेऊन येण्यास परत पाठविले. ह्याचबरोबर कर्णाने कुंतीसाठी पाठविलेला ‘शोक करण्याची पाळी आली, तरी शोक करू नकोस’, हा निरोपही सांगतो. नकुल कुंतीला अभिवादन करून आशीर्वाद घेऊन मला पुन्हा कुरूक्षेत्री गेलं पाहिजे.’ असे सांगून निघून जातो. कुंती त्या निरोपाचा विचार करत राहते. कर्णाला त्या निरोपातून काय सांगायचे आहे, ते कुंतीच्या स्वगतामधून समजते. ती मोठ्या धैर्याने कुरूक्षेत्री जाऊन अर्जुन व कर्ण ह्यांच्या रथामध्ये उभे राहून आपले मातृत्व जाहीर करण्यासाठी महालातून निघते.

पाचव्या प्रवेशामध्ये रणांगणावरीलच एक दृश्य दाखविले आहे. तिथे कर्णाच्या रथाचे एक चाक जमिनीत रूतून बसले आहे. ते काढण्यासाठी कर्ण आटोकाट प्रयत्न करत आहे. इतक्यात कर्णाचा विश्वासू सैनिक जांघिल हा पूर्ण रक्ताने माखलेल्या अवस्थेत ‘महाराज, ‘स्वामी’ असे म्हणत येतो. कर्ण त्याला तेथेच दूर थांबण्यास सांगतो. चक्र बाहेर निघेपर्यंत कोणीही त्याच्याजवळ येऊ नका, असे तो बजावतो. जांघिल तसाच पुढे होतो. सात्यकीशी जोरदार लढाई करून त्याला पिटाळून लावले असल्याचे तो सांगतो व कर्णाची सेवा करण्याचे भाग्य लाभल्याबद्दल धन्यता मानतो. कर्णाच्या पायांवर मरण येण्याची तो इच्छा व्यक्त करतो. कर्ण त्याला छातीशी कवटाळतो. जांघिल कर्णाला रथाचे चक्र बाहेर न काढता शिबिरात परत जाण्यास सांगतो. पण कर्ण ऐकत नाही. कर्णाच्या बोलण्यातून जांघिलाला त्याची द्विधा मनःस्थिती लक्षात येते. तो कर्णाला परत जायला सांगून तेथेच मरतो. इतक्यात रथांचा, शंखांचा, रणवाद्यांचा आवाज जवळ ऐकू येऊ लागतो. अर्जुन कर्णावर बाणांचा वर्षाव करतो. कर्ण अर्जुनाला परोपरीने अधर्माने न वागण्याचा सल्ला देतो. अर्जुन न ऐकता बाण मारतो. अर्जुनाचे

बाण तो स्वतःच्या छातीवर झेलतो व रथाजवळ कोसळतो. इतक्यात कुंती धावत येते व कर्णाचे मस्तक मांडीवर घेते. भीम विजयाच्या उन्मादात 'कर्णाचा निःपात झाला!' 'कौरवांचा आधारस्तंभ कोसळला' असे म्हणत कर्णाकडे येतो. तेथे कुंतीला पाहून तो आश्चर्यचकित होतो व कुंतीला येथे रणांगणावर येण्याचे कारण विचारतो. ह्यावर कुंती कौरवांचा सेनापती, दुर्योधनाचा मित्र नव्हे, तर हा तुमचा मोठा भाऊ गेला, असे सांगून कर्णाचे मातृत्व जाहीर करते. हे सांगितल्यावर कर्ण म्हणतो, "अशा सुखाच्या मरणासाठी दुःखानं भरलेली शंभर आयुष्य पत्करायला मी तयार आहे." अर्जुन व भीम कुंतीला दोष देऊ लागतात. भीमाला कुंतीच्या ह्या वागण्याचा राग येतो. तो म्हणतो, "मातृहत्येचं पातक पत्करूनसुद्धा या गदेनं तुझ्या मस्तकाचा चुराडा करून टाकावा, असं वाटतंय मला!"^{२२} कर्ण तशा परिस्थितीतही भावांना समजावतो. कुंतीला टाकून न बोलण्याविषयी सांगतो. भावांच्या हातून मरण आलेले भाग्याचे मानून दुर्योधनाची आठवण काढतो. त्याला प्रणाम कळवण्यास सांगतो व समाधानाने मरतो. येथेच तिसरा अंक संपतो.

दुर्योधनाने कर्णाला सेनापती म्हणून घोषित करणे, शल्याने त्यास विरोध करणे, कर्णाला कुंतीविषयी आदर वाटणे, कुंतीच्या महालात कर्ण-भीम भेट, कर्णाने रणभूमीवर नकुलास जीवनदान देणे, कर्णाचा मृत्यू- आणि कुंतीचे, कर्णाचे मातृत्व प्रकट करणे, अशा अनेक घटना शिरवाडकरांनी येथे शब्दबद्ध केल्या आहेत. थोड्या घटना घेऊन त्यांचे दृश्यरूप रेखाटण्याचे शिरवाडकरांचे लेखन कौशल्य वेधक आहे. नाटकातील प्रसंगचित्रे बांधेसुद आहेत. कर्णाचे नोकर जांघिल व वासंतिका यांचे यांचे प्रवेश नाटकातील कथानक गतिमान करण्यासाठी कौशल्याने वापरले आहेत. त्याचवेळी एकंदर नाटकातील गंभीर वातावरणात थोडा हलकेपणा आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न ह्या प्रवेशांमधून शिरवाडकरांनी केला आहे. कुंतीच्या महालातील कर्ण आणि भीम भेट ही नाटककाराच्या कल्पनेची देणगी आहे. कर्णाची पत्नी येथे माधवी या नावाची स्त्री आहे. जांघिल आणि वासंतिका या नोकरांची निर्मिती ही देखील शिरवाडकरांची! कर्ण चरित्रातील कृष्ण-कर्ण भेट या नाटकात आलेली नाही. नाट्यात्म आणि भावशील संवादांनी बहुरू शकणारा हा प्रसंग इथे न आल्यामुळे नाट्याची हानी झाली आहे. रणभूमीवर कर्ण नकुलास जीवनदान देतो हा प्रसंग नकुल कुंतीस सांगतो. हा प्रसंग अन्य तीन नाटकांमध्ये आलेला नाही. थोडक्यात या नाटकाचे कथानक रसिकांच्या मनाला चटका लावणारे आणि ओघवती असे आहे.

४.३. 'कौंतेय' मधील संघर्ष :-

ह्या नाटकातील संघर्ष हा कर्ण-कुंतीचा मानसिक संघर्ष तर आहेच आहे, पण

व प्रकटपणे पेलत होता. पण त्याच्या आयुष्याच्या अखेरच्या तीन दिवसांमधील संघर्ष हा त्याचा मानसिक संघर्ष होता. हा संघर्ष शिरवाडकरांनी समर्थपणे उभा केलेला दिसतो.

स्त्री ही भोगवस्तू की मंगलमातृत्व ह्याविषयी कर्णाची स्वगते त्याच्या मनातील मानसिक आंदोलने व संघर्ष दाखवितात. 'स्त्री ही पवित्र माता आहे म्हणे ! कोणत्या स्त्रीलंपट जिभांनी हे निर्बुद्ध सुभाषितांचे ठोकळे निर्माण करून ठेवले आहेत! नाही, स्त्री ही मादी आहे ! फक्त मादी-माणसाची मादी आहे !' ^{२५} 'आईचं अंतःकरण! असली अधम भेकड अंतःकरणं वरच्या गोजिरवाण्या स्तनांसकट हत्तीच्या पायाखाली ठेचली पाहिजेत,' ^{२६} असे जळजळीत उद्गार काढणाऱ्या कर्णापासून 'आई, माझ्या विश्वातील सारी पुण्याई या दोन पावलांमध्ये आहे,' ^{२७} असे उद्गार काढणाऱ्या, उपरती झालेल्या कर्णाचा ह्या मानसिक प्रवासातील भावनिक संघर्ष आहे. याचबरोबर कर्णाच्या मनातील बंधुप्रेम की मित्रप्रेम, ह्या मानसिक द्वंदातील संघर्ष ह्या साऱ्यांनीच ह्या नाटकातील मूळ संघर्ष अधिक गहिरा बनविला आहे.

४.४. 'कौंतेय' मधील व्यक्तिरेखा :

४.४.१. कर्ण :-

जांचिल हा कर्णाचा सेवक आहे. कर्णराज त्याला पराक्रमी, उदार आणि स्नेहशील वाटतात. येथील कर्ण विवेकी आणि विचारी आहे. आपण क्षत्रिय नाही, ब्राह्मण नाही, राजपुत्र नाही, एवढेच नव्हे तर सूतपुत्रही नाही, हे त्याला माहित आहे. परमेश्वराने दिलेली देहाची एक देणगी घेऊन तो ह्या जगात आला आहे. शल्य, त्रिगर्त हे जेव्हा राजसभेत दुर्योधनाच्या कर्णनेतृत्वाच्या विचाराला विरोध करतात, त्यावेळी तो स्पष्टपणे सांगतो, "कर्णाच्या मानापमानापेक्षा कौरवेश्वराच्या विजयाचे महत्त्व मला फार अधिक वाटतं !" त्याचवेळी तो सांगतो, "मातीच्या बिछान्यावर आणि दगडाच्या उशीवर डोकं ठेवून मी जन्माला आलो आहे! मला विलासाचा मोह नाही आणि मृत्यूचं दुःख नाही !" ^{२८} कर्णाचे मन मानापमानाच्या क्षुद्र तमाशाने कधीच विचलीत होत नाही. राजसभेत शकुनी हा त्रिगर्त, शल्य, कृपाचार्य ह्या सर्वांना प्रभावीपणे समजून सांगतो आणि कर्ण सेनापती होतो. हे समजल्यानंतर सर्व कौरवसैन्यात आनंद आणि उत्साहाची लाट पसरते. त्या वार्तेने कौरवसैन्य वीरश्रीने उधाणून जाते. सैनिक कर्णाच्या नावाचा फार मोठा जयघोष करतात. म्हणजेच सामान्य शिपायांच्या मनात कर्णाबद्दल आदर व प्रेम दिसून येते. दुर्योधनाने व शकुनीने कौरवांचे सेनापतीपद कर्णाला देणे, हा कर्णाचा मोठाच गौरव आहे. त्या दोघांच्याही दृष्टीने ती कर्णाच्या पराक्रमाची निशाणी होती, तर कौरवांच्या विजयाची हमी होती. आपली शस्त्रे मित्राच्या सेवसाठीच आहेत, असे कर्ण मनोमन मानतो.

शल्य कर्णाचा सारथी होणार आहे व तो त्याला रणांगणात घालून-पाडून जोलेल, ह्याची शकुनी कर्णाला जाणीव देतो. पण कर्ण शकुनीला आश्वासन देतो की, 'शल्याने माझा तेजोभंग करण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी तोही मी सहन करीन.' ह्यावरून कर्ण दृढप्रतिज्ञ व संयमी होता, हे आपल्या लक्षात येते. कौरवांच्या विजयासाठी लढताना असल्या क्षुल्लक गोष्टींना भीक घालायची नाही, हे तो मनाने ठरवितो. आणि तसे तो वागतो. सेनापतीपदाची शानही तो सांभाळतो. येथील त्याची सहनशीलता हादेखील त्याचा कणखर नेतृत्वाचा एक भाग बनते.

आपल्या जीवनात मातेला स्थान नाही, हे शल्य कर्णाच्या मनाला नेहमीच बोचत असते. कुंतीसारखी आई लाभणे, हे त्याला भाग्याचे वाटते. आपण 'आई' म्हणून ह्याच कुंतीकडे मायेने पहावे, असे त्याला वाटत असते. कुंतीचे मायेने काठोकाठ भरलेले डोळे पाहिले की, त्याच्या अंतःकरणात कालवाकालव होत असे. येथे कर्ण भावनाशील झालेला आहे.

शस्त्र परीक्षेवेळी सूतपुत्र कर्णाला त्यात भाग घेता येणार नसल्यामुळे तो अपमानाने घायाळ झाला होता. त्यावेळी दुर्योधनाने त्याला अंगदेशाचा राजा म्हणून जाहीर केले. त्यावेळेपासून कर्ण हा दुर्योधनाची पाठराखण करतो, ती त्याच्या मृत्यूपर्यंत! कर्ण शूर आणि पराक्रमी, स्वाभिमानी आणि तेजस्वी असला तरी सत्ता मिळविण्याची त्याला अभिलाषा नाही. सेनापती झाल्यानंतर पाचही पांडवांचा संहार करण्याची तो प्रतिज्ञा करतो. कर्ण सेनापती झाल्याचे ऐकून कुंतीचे मन विचलीत होते आणि हे युद्ध थांबविण्यासाठी ती कर्णाला भेटण्याचे निश्चित करते. कर्णावर आपण अन्याय केल्याची जाणीव कुंतीला प्रकर्षाने होते. लहान वयातील पोरकेपणामुळे कर्णाच्या मनाला प्रेमाची नेहमीच भूक लागलेली आहे. कर्णावरही सर्वांचेच प्रेम आहे. भीष्माचार्यांनी शेवटच्या घटकेला कर्णाला हृदयाशी कवटाळून धरले आणि त्याच्या मस्तकावर अश्रूंचा अभिषेक केला. श्रीकृष्ण तर त्याचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करत होता. कर्णाशी सतत वैर धरले ते त्याच्या नशिबाने. कर्णाच्या शिबिरात जाऊन कुंती जेव्हा कर्णाला आपण त्याची 'आई' असल्याचे पुन्हा-पुन्हा सांगते, त्यावेळी आपल्याला आई मिळाल्याचा त्याला आनंद होतो. तो म्हणतो, "मी सूतपुत्र नाही ! अधम कुळातला नाही ! मी महाराणी कुंतीचा मुलगा आहे ! मी राधेय नाही, कौंतेय आहे ! सारेजण ऐका, मी कौंतेय आहे." २९ त्याच्या जीवनातील हे रहस्य त्याला कळते आणि तो अत्यंत आनंदित होतो. मात्र आता कर्णापुढे फारच मोठा पेच उभा आहे. मित्रद्रोह नको म्हणून त्याला बंधुद्रोह करावा लागणार आहे आणि बंधुद्रोह नको असेल, तर त्याला मित्राचा गळा कापावा लागणार आहे. ह्यानंतर मात्र कर्ण कुंतीवर रागावतो. त्या पाचही पांडवांना तिने वात्सल्याने वाढविले आणि आपल्याला मात्र हलाहल पाजून आपले जीवन बरबाद केले, असे त्याला वाटते. तिने आपल्या हाताने त्याच्या

कपाळावर 'सूतपुत्र' ह्या अक्षरांचा जळता शिक्का मारून ठेवला, हे त्याला सुपते. त्याला मारून पांडवांना वाचवण्यासाठी ती आली असावी, ही शंकाही त्याला येते. आपला तेजोभंग करण्यासाठी ती आली आहे, असे त्याचे मत बनते. अर्थातच हा आरोप कुंतीला मान्य नसतो. त्याला डोळे भरून पाहण्यासाठी आणि मायेने जवळ घेण्यासाठी ती आलेली असते. त्यांच्यातील नात्याची जाणीव करून देऊन भावाभावातील रक्तपात थांबविण्याच्या इच्छेने ती आलेली असते. ह्यावेळी कर्ण रागाने तिला जायला सांगतो. खरे म्हणजे कुंतीच्या मातृत्वासंबंधीचे कर्णाचे आकलन येथे कमी पडताना जाणवते. आयुष्यभर त्याने सोसलेल्या अवमानाच्या आणि अवहेलनेच्या झळांमुळे कदाचित असे झाले असेल, असे वाटते.

रागाच्या भरात आईला घालवून दिल्यानंतर कर्णाची मनःस्थिती प्रक्षुब्ध होते. जन्मापासून दुरावलेली त्याची आई त्याच्याकडे आली आणि त्याचे सारे भावजीवन उध्वस्त करून अंधारात पुन्हा निघून गेली. आपण तिला रागाने घालवल्याचा कर्णाला पश्चात्ताप झालेला आहे. आयुष्यात प्रथमच भेटीला आलेल्या आईचा आपण अपमान केला, धिक्कार केला, हे त्याच्या मनाला लागून राहते. अगोरदच जखमी झालेल्या तिच्या मनावर आपण शिव्या-शापांचे प्रहार केले, ह्याबद्दल त्याचे मन खंतावले आहे. तिच्या पायांवर डोके ठेवून क्षमायाचना केल्याशिवाय ह्या अपराधांचे क्षालन होणार नाही, असे त्याला वाटते. म्हणूनच त्याच रात्रीच्या उत्तरार्धात कुंतीच्या महालात कर्ण जातो. आईला भेटण्यासाठी जिवावर निखारा ठेवून तो वैन्यांच्या शिबिरात जातो. आपण उद्रेगाच्या भरात बोलू नये ते बोललो, ह्याची जाणीव होऊन आईकडे तो क्षमा मागतो. त्याच्या मनाची ती थोरवी आणि उदारता पाहून कुंती भांबावून गेली आहे. 'आपल्या पराक्रमाने, औदार्याने चिरंजीव हो,' असा ती त्याला आशीर्वाद देते. कर्णही तिला 'कुंतीचे पाच पुत्र जिवंत राहतील. अर्जुनासह किंवा कर्णासह', असे वचन देतो.

पुढे रणांगणावर कर्ण नकुलाला अभय देतो आणि 'शिबिरात जाऊन कुंतीचे दर्शन घे, तिचा आशीर्वाद घे,' असे त्याला सांगतो. कर्ण आणि अर्जुन ह्यांच्या युद्धात मात्र कर्णावर दुर्दैवाचे आघात होतात. लढणे हाच त्याचा धर्म होता. रथाचे चक्र जमिनीत फसते ते उचलून वर काढण्यासाठी तो खाली येतो. तो म्हणतो, "अर्जुना, अधर्माने लढू नकोस." पण अर्जुन कर्णावर बाण चालवतो. अर्जुनाकडून कर्णाचा निःपात झाल्यानंतर कुंती तेथे येते आणि सर्व पांडवांना ती कर्ण हा त्यांचा थोरला भाऊ असल्याचे सांगते. ते कळल्यानंतर आपल्या हातून थोरल्या भावाची हत्या झाली म्हणून अर्जुन दुःख आणि पश्चात्ताप व्यक्त करतो. भीमही तशाच भावना व्यक्त करतो. कर्णाला मरणासमयी फार मोठे समाधान लाभते. आपल्या भावाकडून आपला मृत्यू होत आहे आणि आपल्या आईच्या मांडीवर आपले प्राण जात आहेत, म्हणून तो

तुम आणि समाधानी पावत मृत्यूमुखी पडतो.

शिरवाडकरांचा हा कर्ण पराक्रमी, शूर, ओजस्वी, स्वाभिमानी तर आहेच; शिवाय तो मनाने पारदर्शी आहे. दुर्योधनाच्या मित्रप्रेमाला तो शेवटपर्यंत जागतो. आईच्या दर्शनाने प्रथम उलहसित होतो, नंतर क्रोधित होतो आणि पुन्हा आईजवळ जाऊन पश्चात्तापदग्ध भावनेने तिची क्षमा मागतो. रणांगणावर नकुलाचा वध करण्याची संधी मिळूनही कर्ण तसे करित नाही, हे त्याचे औदार्य वाखाणण्याजोगे आहे. माधवो ह्या त्याच्या पत्नीवर त्याचे प्रेम आहे. कर्णावर सर्व सैनिक प्रेम करतात. पांडवांचा थोरला भाऊ असूनही कौरवांचा पक्षपाती होऊन त्याला राहावे लागते. पण ते कर्तव्यही तो प्रामाणिकपणे पार पाडताना दिसतो. मनावर भावनांचे डडपण आल्यानंतर आपल्या शिबिरातून कुंतीवर शब्दप्रहार करित तिला हाकलून देणारा कर्ण येथे दिसतो.

थोडक्यात, एका तेजस्वी आणि साहसी व्यक्तित्वाची शोकांतिका येथे आपल्याला पहायला मिळते. ह्या संपूर्ण नाटकात कर्णाची उदारता, नम्रपणा, स्वाभिमान, त्याग, पराक्रम, त्याचे मित्रप्रेम, भातृप्रेम व त्याच्या कोमलभावना ह्या साऱ्यांनी कर्णाचे व्यक्तित्व भव्य-दिव्य व संपन्न बनले आहे.

४.४.२. कुंती :-

कर्ण ही अनौरस संतती असूनही आपल्या पुत्रासाठी तीळतीळ तुटणारी आणि तरीही मातृत्व हे कधीच पापी नसते, हे सांगणारी व्यक्तिरेखा म्हणजे कुंती. स्त्रीची असाहाय्यता आणि सामाजिक समस्या ह्यांचे दर्शन शिरवाडकरांनी कुंतीच्या व्यक्तिरेखेतून घडविले आहे. ह्या नाटकामधील कुंतीच्या मनामध्ये कर्णाविषयी अपार सहानुभूती व वात्सल्य आहे. कर्णाप्रमाणेच कुंतीचीही दोलायमान अवस्था आहे.

कर्ण सेनापती झाला व त्याने पाची पांडवांना ठार करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे, हे समजताच कुंतीचे मातृहृदय अस्वस्थ होते. आपल्याच पोटी जन्माला आलेली मुले एकमेकांचा प्राण घेण्यासाठी समोरासमोर ठाकणार, ह्या जाणिवेने ती कमालीची अस्वस्थ होते. हा विनाश टाळण्यासाठी ती कर्णाला भेटावयास जाते. राजमाता असूनही एक याचक बनून ती कर्णाला भेटते. आपल्या आईच्या ममतेने व मातृत्वाच्या हक्काने ती कर्णाला जिंकू पहाते. पण तत्त्वनिष्ठ, कर्तव्यकठोर कर्ण वचन देऊनही मित्रद्रोह करण्याचे नाकारतो. तेव्हा ती त्याला त्याचे जन्मरहस्य सांगते व आपण त्याची खरी माता असल्याचेही सांगते. ह्यात तिची सत्यनिष्ठा व साहसप्रियता लक्षात येते. हा प्रसंग म्हणजे कर्ण, कुंती ह्या दोघांच्याही जीवनातील अत्यंत आनंदाचा प्रसंग.

पण ह्या आनंदाच्या प्रसंगातच दुःखाचे बीज निर्माण होते. कर्ण प्रथमतः भांजलातो. पण नंतर कुंती आपली आई आहे हे सत्य कळताच त्याचा संताप अनावर होतो. तो कुंतीची अत्यंत कठोर शब्दांमध्ये निर्भत्सना करतो. कुंती शांतपणे ऐकून घेते व आपण कोणत्या परिस्थितीत त्याचा त्याग केला, ते त्याला सांगते. त्यावेळी तिच्या तोंडून स्त्रीजातीच्या व्यथा स्पष्ट होतात. कुंती म्हणते, “ पण तुला स्त्रीहृदयाची, स्त्रीजातीच्या अपार दुःखाची कल्पना नाही ! स्त्रियांची जात दुसऱ्यासाठी हसत असते आणि स्वतःसाठी रडत असते. पुरुषांच्या पायदळी पडूनही स्त्रीजातीनं त्यांचे पाय चुरण्यातच समाधान मानलं आहे.”^{३०} नंतर कर्ण स्वतःहून कुंतीला भेटण्यास जातो. त्यावेळी स्वतःमुळे कर्णाला अपार दुःख सोसावे लागले, हालअपेष्टा, अपमान सहन करावा लागला, म्हणून सर्व दोष आपलाच आहे, असे ती म्हणते. त्यावेळी अचानक झालेल्या भीमाच्या प्रवेशाने कुंती धास्तावते. भीम जेव्हा कर्णाच्या हीन कुळाचा उद्धार करतो, त्याची निर्भत्सना करतो; तेव्हा कुंतीच्या काळजाला अनंत यातना होतात. विनाश टाळण्यासाठी, युद्ध थांबविण्यासाठी कुंती आटोकाट प्रयत्न करते. पण हेत असलेला विनाश उघड्या डोळ्यांनी पाहण्याशिवाय ती काहीही करू शकत नाही.

शेवटच्या प्रसंगात मानसिकदृष्ट्या कणखर असलेली कुंती कर्णाचा किंवा अर्जुनाचा वध होईल, भावाच्या हातून भावाचा मृत्यू होईल ह्या भीतीने समाजाची सर्व बंधने झुगारून स्वतःचे विवाहापूर्वीचे मातृत्व जाहीर करून कर्ण व अर्जुन ह्यांच्या रथामध्ये जाऊन उभी राहण्यास सज्ज होते. पण तेथे जाईपर्यंत अर्जुनाच्या बाणाने कर्ण घायाळ झालेला असतो. तरीही कर्णाच्या मृत्युसमयी ती कर्ण आपला पुत्र असल्याचे स्पष्ट करते व कर्णाला प्रतिष्ठा मिळवून देते.

तिसऱ्या अंकातील चौथ्या प्रवेशामध्ये कुंतीच्या मनातील दोलायमानता, तिच्या मनातील द्वंद्व, आंतरिक वेदना पराकोटीला गेल्याची जाणवते. ह्यातूनच तिचे मन कणखर बनत जाते. नियती व परिस्थिती ह्यांच्यामुळे कुंतीचे जिवन खडतर बनत जाते. तिचे कर्णासाठी ओढ घेणारे मातृत्व व तिच्या मनातील आंदोलने तिच्या व्यक्तिरेखेला उंची देऊन जातात.

४.४.३. इतर पात्रे

‘कौंतेय’ मधील कृपाचार्य, त्रिगर्त, शल्य ही पात्रे प्रतिष्ठितांचे प्रतिनिधित्व करणारी कथानकाला चालना देणारी अशी वाटतात तर धूर्त राजकारणी व कारस्थानी असे शकुनीचे पात्र ह्या नाटकात दिसते.

४.५. ‘कौंतेय’ मधील संवाद व भाषाशैली :

‘कौंतेय’ मधील संवादात प्रत्येक व्यक्तिरेखेचे भाव टिपण्यात शिरवाडकर यशस्वी ठरले

आहेत. 'कौतिय' हे एक कर्णाच्या जीवनावरील वि. वा. शिरवाडकरांनी लिहिलेले शोकात्म नाटक आहे. शोकांतिकेमध्ये नायकाचे पतन होते, याही नाटकात कर्णाचे पतन झालेले आहे. शोकात्म नाटकाचा बाज गंभीर व मानवाच्या भावनांना हात घालणारा असतो. कर्णाच्या स्वगतांनी ह्या नाट्यातील शोकात्मतेचा तोल सावरून धरला आहे. त्याची स्वगते ही त्याच्या भावना पुर्णांशाने उलगडणारी आहेत. कर्ण, कुंती, माधवी ह्यांचे संवाद म्हणजे त्यांच्या मनातील भावकल्लोळ आहेत. कर्ण कुंतीला, " कर्णाचा वध पांडवांना शस्त्रानं करता येणार नाही हे तुला ठाऊक आहे म्हणून आपल्या विषारी शब्दांनी त्याचा नायनाट करण्यासाठी तू अशी अपरात्री आलीस! मला मारून पांडवांना वाचवण्यासाठी तू आलीस! माझा तेजोभंग करण्यासाठी तू आलीस! लाविणी, औरसपोरांसाठी अनौरस पोराचं रक्त पिण्यासाठी आलीस तू!"^{३१} असे म्हणतो किंवा स्त्री ही मादी आहे! फक्त मादी-माणसाची मादी आहे."^{३२} असे कर्ण म्हणतो ह्यातून त्याच्या मनातील भावनांचा कल्लोळ स्पष्ट होतो. कर्णाच्या भावकल्लोळाची अनेक उदा. देता येतील. अशा प्रकारची भावकल्लोळ निर्माण करणारी स्वगते व भावस्थळे नाटकभर विखुरली आहेत. कुंती कर्णाच्या भेटीतील भावकल्लोळ तर संवादाच्या माध्यमातून तप्त लाव्हारसाप्रमाणे कानात शिरतो. ह्याच संवादामुळे कविवर्य कुसुमाग्रजांच्या ह्या नाटकाला प्रखर विरोध निर्माण झाला तथाकथित संस्कृतिरक्षकांनी ह्याच जाज्वल्य भाषा शैलीला अश्लील म्हणून आक्षेप घेतला. तरीही शोकात्म नायकाचे प्रगट होणारे भाव हे असेच तप्त व जाज्वल्य असणार असे त्रयस्थपणे विचार करताना वाटते.

हे नाटक म्हणजे एक गद्यकाव्यच आहे. शिरवाडकरांना तर 'अग्निपूजक' कवी म्हटले गेलेले आहे. त्यांच्या कवित्वाचा मोठा प्रभाव ह्या नाटकावर दिसतो. कर्णाचे, " सापडली! माझी आई सापडली ! जन्मभर मी जिचा शोध करित होतो ती सापडली ! या देवदेवतांनो, आकाशात या, आणि माझ्यावर माझ्या आईच्या अंगावर पुष्पांचा वर्षाव करा! यक्ष गंधर्वांनो, गीत वादनाच्या मैफली झड्डु द्या. नद्यांनो सागरांनो क्षणभर स्तब्ध रहा आणि आपल्या पाण्याचं पवित्र सिंचन आमच्या मस्तकांवर करा. माझी आई सापडली! कर्णाची आई, कर्णाची आई सापडली !"^{३३} हा संवाद म्हणजे दुसरे गद्यकाव्यच होय. ह्या नाटकातील स्वगतावर ह्या स्वरूपाच्या गद्यकाव्याची छाप दिसून येते.

हे कथानक फक्त तीन दिवसात घडते. हे तीन दिवस कर्णाच्या जीवनातील शेवटचे तीन दिवस असतात. हे तिन्ही दिवस कर्णाच्या जीवनात व महाभारतीय युद्धात प्रचंड मोठा भावनिक, मानसिक, राजकिय, संघर्ष घेऊन येतात. हा संघर्ष पीळदार व खटकेबाज संवादांनी पेलला आहे. राजसभेतील संवाद कर्ण व कुंतीमधील संवाद, भीम व कर्णामधील संवाद हे पीळदार

बांधणीचे संवाद आहेत. ह्यातून वीर, बिभत्स, वात्सल्य हे रस प्रगटतात संवादाच्या माध्यमातून ह्या नाटकाला विविध वाङ्मयीन रसांचे सौंदर्य मिळाले आहे.

ही भाषाशैली सुभाषिते निर्माण करणारी झाली आहे. सूर्याच्या किरणात कधीही अंधार दिसत नाही' ^{३४} 'माणूसकीचं अधिष्ठान असेल तरच माणसाच्या पराक्रमाचं महत्व आहे.' ^{३५} 'माया आंधळी असते.' ^{३६} 'स्त्रीच प्रेम आणि पुरुषाची इच्छा ह्यात असणारा विरोध हा स्त्रीच्या प्रेमाला सनातन काळापासून मिळालेला एक शाप आहे.' ^{३७} 'दुदैवी माणसाच्या वाट्याला जे सुख येतं ते सुद्धा बरोबर दुःखाचा परिवार घेऊन येतं.' अशी अनेक वाक्ये ह्या नाटकात सुभाषितवजा सुविचारांची जागा घेताना दिसतात. ह्या सुभाषितयुक्त भाषाशैलीने ह्या नाटकाला विचारप्रवण बनवले आहे. तसेच अल्पभाषेत महान अर्थ सांगण्याचे सामर्थ्य दिले आहे.

“ कौंतेय ची कथावस्तु प्रभावी आहे पण त्याही नाटकात अन्य शिरवाडकरांनी नाटकाप्रमाणेच बडिवार मिरवते ती कल्पनारम्य भरजरी भाषा, जी काव्याची आहे, नाटकाची नव्हे.” ^{३८} हे माधव मनोहरांचे मत विचार करण्यासारखे आहे.

ह्या भाषाशैलीला तत्वचिंतनाचीही जोड मिळालेली आहे. ह्यातील काही प्रसंग त्रिकालाबाधित प्रश्न निर्माण करतात. स्त्री ही पुरुषाची भोगदासी आहे का? अनौरस पुत्रांना औरस पुत्र म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे का? मानवात कुलीन, अकुलीन असा संघर्ष असावा का? असे अनेक प्रश्न ह्या नाटकात निर्माण झाले आहेत. संवादाच्या माध्यमातून शिरवाडकरांनी हे विषय समर्थपणे वाचकांपर्यंत पोहचविले आहेत. ह्या प्रश्नांना अतितीक्ष्ण स्वरूपात मांडण्यात शिरवाडकरांची भाषाशैली यशस्वी झाली आहे.

एकंदरीतच गद्यकाव्यात्मक, सुभाषितवजा, चिंतनात्मक भाषाशैलीने ह्या नाटकाला विचारांचे व विचार करावयास लावण्याचे सामर्थ्य प्रदान केले आहे.

४.६. 'कौंतेय' मधील नाट्य सौंदर्य

Tragedy म्हणजे माणसाच्या दुर्विलासाची कहाणी. हा दुर्विलास दैवाने घडविला असेल माणसाने स्वतःच्या कृतिउक्तीने ओढवून घेतला असेल किंवा परिस्थितीने घडविला असेल. पण दुर्विलास हे लोकानुभवाचेच एक रूप आहे. शोकनाट्यात 'शोकात्म अनुभव' (Tragic experience) हाच केंद्रवर्ती असतो' ^{३९} असे सदा कऱ्हाडे लिहितात. ह्यातील माणसाच्या दैवदुर्विलाची कहाणी म्हणजेच महाभारतातील कर्णाची कहाणी होय. कर्णाचे जीवन अनेकांना मोहवत आले आहे. शिरवाडकरांनी सुद्धा ह्या शोकात्म नायकाच्या अखेरच्या तीन दिवसांवर 'कौंतेय' हे नाटक लिहिले. ह्या नाटकातही शोकात्म अनुभव हाच केंद्रस्थानीचा

विषय आहे.

कर्णाची अनौरस असल्यामुळे झालेली अवहेलना कर्णाच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत साथ सोडत नाही. तसेच माता म्हणून कुंतीची झालेली मानसिक ओढाताण कर्ण मृत्युपर्यंत सुरूच असते. दोघांच्याही मनातील मातृत्व व पुत्रत्व सच्चे असून सुद्धा सामाजिक नीतीनियमांच्या बंधनांनी ह्या दोघांना दोन ध्रुवावर ठेवले. आपल्याच लहान भावाकडून कर्णाला मृत्यू स्वीकारावा लागला. ह्या साऱ्या घटनेतून शोकांतिकेच्या नायकाच्या जीवनातील नियतीचे भेसूर रूप प्रगटते. शिरवाडकरांनी हे नियतीचे रूप ह्या नाटकाद्वारे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच ह्या नाटकामध्ये काही युगानुयुगीचे प्रश्न मांडले आहेत. द्रौपदीचा पदर खेचल्यानंतर महाभारत घडले पण वासंतिकेचा पदर ओढल्यानंतर मात्र त्याची वार्ता ह्या गल्लीतून त्या गल्लीतसुद्धा जात नाही ह्या संदर्भातील प्रश्न 'द्रौपदीच्या पदरापेक्षा माझ्या पदराचं महत्त्व का कमी असावं ? ती राजाची राणी झाली म्हणून एवढं कौतुक ! आम्हा दासांच्या आणि निर्धनांच्या वस्तीमध्ये रोज हजारो दुःशासन निर्माण होतात आणि हजारो पदरांची ओढाताण होते. पण त्याची वार्ता या गल्लीतून त्या गल्लीतसुद्धा जात नाही!' ^{४०} वासंतिकेच्या ह्या उद्गारातून नेमकेपणाने जाणवतो तर प्रतिष्ठित अप्रतिष्ठित ह्या संघर्षामध्ये गुणी व कर्तृत्ववान लोकांची होणारी अवहेलना हे सुद्धा त्रिकालाबाधीत सत्य आहे. म्हणूनच कर्णाच्या सेनापती होण्याच्या वेळेस भर सभेमध्ये "कर्णाचं नेतृत्व आम्हाला साफ नामंजुर आहे ! राजाचं नेतृत्व राजेच करू शकतात, सूतपुत्र करू शकत नाही ! नृपाळांना आज्ञा करण्याचा अधिकार फक्त नृपाळांना किंवा आचार्यांना आहे. रथकारांना नाही !" ^{४१} त्रिगर्त हा राजा असे म्हणतो. शल्य ही त्याला साथ देतो. 'प्रतिष्ठितांचा पुढारी प्रतिष्ठितच पाहिजे' असे तो म्हणतो. ह्या घटनेतून गुणांपेक्षा जन्माने ठरलेल्या जातींना महत्त्व आहे. ज्या जातीमध्ये तुम्ही निर्माण झालात त्या जातीपेक्षा तुमचे गुण कर्तृत्व मातीमोल आहेत हे तत्कालीन तत्व इथे व्यक्त झाले आहे .

आजही अनौरस संततीचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात आहे. त्या अनौरस संततीकडे पाहताना समाज 'पापाची मुले' म्हणूनच पाहतो तर अनौरस संतती निर्माण करणाऱ्या स्त्रीकडे 'पापीण' म्हणून पाहतो. ह्या नाटकातील मुख्य संघर्ष अनौरस म्हणून आयुष्य जगलेला कर्ण व अनौरस पुत्रांची माता म्हणून सामाजिक संकेतांनी बद्ध असलेली व हे आपले गुपीत फुटू न देणारी कुंती यांच्यामध्ये आहे. ह्यामुळे कर्णाच्या मनात 'स्त्री ही फक्त मानवाची मादी आहे का ?' हा प्रश्न निर्माण होतो. ह्याचप्रमाणे 'माझा जन्म झाला त्या परिस्थितीत ती काय करू शकणार होती ?' हा ही प्रश्न निर्माण होतो. ह्या दोन विचारतरंगामुळे कर्णाच्या मनात संघर्ष निर्माण होतो म्हणूनच तो कुंतीला कैदाशिणी, लाविणी असे म्हणतो. ह्यानंतर स्त्रियांच्या संदर्भात बोलताना, 'वासनेच्या

बाजारात शरीर निकामी कवडीमोल झाल्यावर म्हातारपणी अन्नाला मोताद होण्याची आपत्ती येऊ नये म्हणून ही मातृहृदयाची कादंबरी स्त्रियांच्या मतलबी आणि कसबी अंतःकरणातून बाहेर पडली आहे. ' ४२' असे कर्ण उद्गारतो पण ह्यानंतर मात्र आपण आईचा अपमान केला ह्याची जाणीव होऊन शत्रूच्या म्हणजेच पांडवांच्या शिबीरात तिला भेटायला जातो. तेथे आपल्या भावंडाकडून आपला अपमान सहन करतो. हा कर्णाचा तिरस्कारापासून प्रेमापर्यंतचा प्रवाह ह्या नाटकातील अत्यंत महत्वाचा प्रवास आहे. वरील घटनांनी ह्या नाटकांचे सौंदर्य वाढवले आहे. वाचकाला अंतर्मुख करावयाचे सामर्थ्य ह्या नाटकात निर्माण झाले आहे.

हे नाटक कर्णाच्या जीवनातील तीन दिवसावर आधारित असे आहे. त्यामुळे ह्या नाटकाला बंदिस्तपणा आला आहे. ह्यामुळे नाट्यवास्तू सुडौल बनली आहे. पीळदार संवाद, चिंतनीय स्वगते, विचार करावयास लावणाऱ्या घटना ह्यामुळे येथील नाट्यसौंदर्य खुलले आहे. ह्यामुळे ह्या नाटकातील गंभीर ताण सुसह्य झाला आहे. 'स्त्रीचं आकर्षण तिच्या शरीरात असतं. म्हणून शरीराचा विस्तार जितका अधिका तितकं तिचं आकर्षणही जास्त! साधा गुणाकार आहे हा! गुंजभर सोन्यापेक्षा तोळाभर सोनं केव्हाही अधिक मूल्यवान ! तेव्हा लडू आहेस म्हणून चिंता करू नकोस ! तू इतकी विस्तृत आहेस म्हणूनच मत्सराच्या दाहक भावनेपासून मी अगदी युक्त आहे.' ४३' अशा प्रकारे जांघिल व वामंतिकेच्या संवादात येणारी वाक्ये हास्यरस उत्पन्न करतात. हास्यरसाप्रमाणेच वीररस, बिभत्सरस, वात्सल्यरस, शृंगाररस व कारुण्यरसांनी हे नाटक सजले आहे. नाटकांतील विविध ठिकाणच्या ह्या रसांच्या निर्मितीमुळे नाटकाचे सौंदर्य बहरले आहे.

एकंदरीतच शोकात्म व काव्यात्म भाव असणारी भाषाशैली संघर्ष निर्माण करणाऱ्या घटना, विचार करावयास लावणारे संवाद व कर्णाची नियतीमुळे झालेली शोकांतिका ह्या बाबीमुळे येथील नाट्य सौंदर्य फुलले आहे .

या शोकांतिकेच्या संदर्भात "सुर्योपासक कवी कुसुमाग्रजांना झपाटून टाकणारा साक्षात सूर्यपुत्र कर्ण गवसला आणि नाटककार शिरवाडकरांचे 'कौतिय' नाटक १९५३ मध्ये अवतरले. शेक्सपिअर आणि राम गणेश गडकरी यांचा प्रभाव शिरवाडकरांवर आहे. म्हणूनच त्यांच्यासारखी एखादी शोकांतिका सिद्ध होईल. अशा नायकाच्या शोधात शिरवाडकरांचे अंतर्मन असावे त्याचवेळी त्यांना महाभारतात कर्ण सापडला. " ४४' असे तारा भवाळकर म्हणतात. एकंदरीत कौतिय हे नाटक वाचताच शेक्सपिअर आणि राम गणेश गडकरी यांच्या तोडीस तोड नाट्यरचना कौतिय या नाटकाच्या माध्यमातून शिरवाडकरांनी साधली आहे, हे सिद्ध होते

तरी पण या नाटकावर मान्यवरांनी टिका केली आहे. ह्याच नाटकाविषयी उषा

हस्तक म्हणतात -

‘कौतिय’ हे नाटक वाचीत असताना शिरवाडकरांमधील विचारवंतांचे दर्शन आपल्याला एकसारखे घडत असते. परंतु असे असूनही ह्या नाटकाला मात्र एकसंघ, सुसंगत असा वैचारिक पीळ नाही. विचारमौक्तिके उधळीत असूनही ह्या नाटकातील व्यक्तिंना बळकट अशी वैचारिक अधिष्ठाने नाहीत. भूमिका नाहीत आणि म्हणूनच वैचारिक पातळीवर हे नाटक कुठेच स्थिरावू शकत नाही’ ४५

अर्थातच उषा हस्तकांचे हे मत पटण्यासारखे नाही.

४.७. समारोप :

प्रस्तुत चौथ्या प्रकरणात वि.वा. शिरवाडकरलिखित आपण ‘कौतिय’ ह्या नाटकाची कथानक, संघर्ष, व्यक्तिरेखा, संवाद व भाषाशैली व नाट्यसौंदर्य ह्या घटकांच्या आधारे वाङ्मयीन चिकित्सा केली. ह्यातून आपण पुढील निष्कर्षांप्रत येतो:

- १) ह्या नाटकातील सर्वच पात्रे काव्यात्म भाषेत बोलतात.
- २) हे नाटक टीकाकारांच्या प्रतिकूल टीकेमुळे फारच गाजले.
- ३) शिरवाडकरांच्या शोकांत नाट्याच्या गाढ आकर्षणातून कर्णाची नाट्यमय शोकांतिका इथे साकारली आहे.
- ४) कर्ण-कुंती भेट ह्या प्रसंगावर आधारलेले हे नाटक आहे. तो त्याचा पाया आहे.
- ५) प्रस्तुत नाटकाद्वारे प्रतिष्ठित अप्रतिष्ठित-अपत्यहत्या, स्त्री भोगवस्तू की मंगलमातृत्व, असे सामाजिक प्रश्न शिरवाडकरांनी उपस्थित केले आहेत.
- ६) काव्यमय भाषाशैलीमुळे प्रस्तुत नाटक रसिकांच्या मनाला भिडते.
- ७) कर्णाच्या आयुष्यातील अखेरच्या तीन दिवसातील शोकनाट्य शिरवाडकरांनी प्रस्तुत नाटकात चित्रित केले आहे.

४.७. संदर्भ व टीपा :

१. शिरवाडकर वि.वा., 'कौतिय' कॉन्टिनेण्टल प्रकाशन, पुणे,
प्रथमावृत्ती - १९५३ - पृष्ठ - ३
२. पहा.: तत्रैव पृष्ठ ८
३. तत्रैव पृष्ठ ९
४. तत्रैव पृष्ठ ९
५. तत्रैव पृष्ठ १०
६. तत्रैव पृष्ठ १०/११
७. तत्रैव पृष्ठ १८
८. तत्रैव पृष्ठ २३
९. तत्रैव पृष्ठ २४
१०. पहा.: तत्रैव पृष्ठ २७
११. तत्रैव पृष्ठ ३१
१२. तत्रैव पृष्ठ ३१
१३. तत्रैव पृष्ठ ४०
१४. तत्रैव पृष्ठ ५३
१५. तत्रैव पृष्ठ ५५
१६. पहा.: तत्रैव पृष्ठ ५७
१७. तत्रैव पृष्ठ ६०
१८. तत्रैव पृष्ठ ६५
१९. पहा.: तत्रैव पृष्ठ ६८
२०. तत्रैव पृष्ठ ७०
२१. पहा.: तत्रैव पृष्ठ ७४
२२. तत्रैव पृष्ठ ८२
२३. पहा.: तत्रैव पृष्ठ ९
२४. तत्रैव पृष्ठ ८
२५. तत्रैव पृष्ठ ५५

२६. तत्रैव पृष्ठ ५२
२७. तत्रैव पृष्ठ ६५
२८. तत्रैव पृष्ठ १३
२९. तत्रैव पृष्ठ ५०
३०. तत्रैव पृष्ठ ५४
३१. तत्रैव पृष्ठ ५३
३२. तत्रैव पृष्ठ ५९
३३. तत्रैव पृष्ठ ५०
३४. तत्रैव पृष्ठ २६
३५. तत्रैव पृष्ठ ३५
३६. तत्रैव पृष्ठ ५१
३७. तत्रैव पृष्ठ ५९
३८. पहा: मनोहर माधव, 'मराठी कॉमिडी- ट्रॅजिडी', वसंत बुकस्टॉल, मुंबई,
प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ८७
३९. पहा, कऱ्हाडे सदा, 'शोकनाट्याचे साहित्यरूप', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
द्वितीयावृत्ती, १९८६ पृष्ठ. १८५
४०. उ. नि. १ पृष्ठ ३५
४१. तत्रैव पृष्ठ ८
४२. तत्रैव पृष्ठ ५५
४३. तत्रैव पृष्ठ १५
४४. पहा: भवाळकर तारा, 'मराठी नाटक : नव्या दिशा, नवी वळणे', मेहता
पब्लिशिंग हाऊस, पुणे १९९७ पृष्ठ ४४-४५
४५. 'प्रतिष्ठान' नाट्य विशेषांक, मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, वर्ष
२० - अंक ८ सप्टेबर १९७१ - पृष्ठ २३

